

Bogárdi Szabó István

Útkeresők

Török István (1903–1996) az egyházban az egyház ellen az egyházért¹

Az „út” és hozzá kapcsolatos az „útkeresés”, illetve „útvesztés” metaforái meghatározó kifejezései a keresztyénségnek (communio viatorum), szűkített értelemben pedig a 20. századi egyház- és teológiatörténetnek is. Török István (1903–1996) pápai, majd debreceni szisztematikus élete és teológiai működése jól szemlélteti ezt, mert egyrészt tudományos és közéleti munkásságában nyomon követte az egész 20. századi protestáns (és kisebb részt római katolikus) teológia változásait (útjait és útkereséseit és úttévesztéseit), másrészt élete és sorsa a magyar református egyház helyzetének változásait is tükrözi.²

Török István Tiszaeszláron született 1904. december 1-jén, a gimnáziumot Karcagon (1923), teológiai tanulmányait Debrecenben (1927), majd ösztöndíjként Berlinben, Münsterben és Marburgban (1926–1928) végezte. Debrecenben Csikesz Sándor volt rá döntő hatással. Münsterben Karl Barth tanítványi körének tagja. Berlinben hallgatta Adolf von Harnackot, Marburgban Rudolf Bultmant, Münsterben pedig az akkor kibontakozó, majd sokfelé ágazó dialektika teológia képviselőit, többek között Karl Barth pályatársát és barátját, Eduard Thurneysent és a római

---

¹ TÖRÖK István: Az egyházkritika, in: *Theológiai Szemle* 19(1943/4), 196–205, 200. A kifejezés eredetileg Hermann Kuttertől való. (KUTTER, Hermann: Vallásos liberalizmus – keresztyén szabadság, in: *Protestáns Szemle* 47(1938/5), 241–250, 249. (Sejtésem szerint az írás fordítója Török István.) A tanulmány angol verziója: BOGÁRDI SZABÓ, István: Pathfinders. István Török (1903–1996) in the Church – Against the Church – For the Church, in: *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 69(Supplement 1/2024), 7–19.

² Török István életét és teológiai munkásságát feldolgozta: HOTORÁN Gábor János: „...akinél pedig az én igém van, beszélje az én igémet igazán”. Török István, az igeteológus, hittudományi doktori értekezés a rendszeres teológia tárgyköréből, Debrecen, 2019, 239. <https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstreams/bfa2ac08-f7c6-4ed2-be02-c93c98ad7503/content> (Letöltés: 2023. november 30.)

katolikus Erich Przywarát. Továbbá hallgatta az idős Hermann Kuttert, a szociális evangélium képviselőjét, és a vallásos szocialista Paul Tillichet is, aki később a korrelatív teológia képviselője volt.³

Hazatérése után 1929-ben a gimnáziumban helyettes vallástanár. 1931-től a Pápai Református Theológiai Akadémián óraadó és helyettes, majd 1932-től nyilvános rendes tanár. 1932-ben teológiai doktorátust, 1940-ben magántanári képesítést (habilitáció) szerez a debreceni Tisza István Tudományegyetemen. 1941-ben rendkívüli, 1945-ben pedig rendes tanári kinevezést nyer az egyetem Hittudományi Karának etikai tanszékére. 1950-től 1967-ig (ténylegesen 1957-ig) a Debreceni Theológiai Akadémián működött, ekkor már a dogmatikát is ő tanítja. 1956-os megnyilatkozásai következményeként az 1957–58-as tanévben tanulmányi szabadságra küldik (szilenciumra kényszerítik), majd a tárgykörébe tartozó etika előadását másra bízják. 1968-ban nyugdíjba vonult. 1996. április 11-én Debrecenben halt meg.⁴

Török István akadémiai és egyetemi oktatóként már pályafutása kezdetén bekapcsolódott a magyarországi teológiai vitákba (útkeresésekbe), melyek a magyar református egyházban a 19. századi liberalizmus és a hitvallásos ortodoxia, a kultúrprotestantizmus és a történelmi kálvinizmus, továbbá a valláselvű keresztyénség és dialektika teológia között folytak.⁵ Termékeny cikkíró, közkedvelt előadó. A két világháború között számos írása jelent meg az *Igazság és életben* (Debrecen), a *Dunántúli Protestáns Lapban* (Pápa), a *Protestáns Szemlében* és a *Theológiai Szemlében*. A kommunizmus éveiben (néhány kisebb, 1956-ig megjelent írástól eltekintve) nem publikált, illetve tanítói működésének felfüggesztése után Magyarországon nem publikálhatott.⁶

³ Részben erről maga Török István is ír 1994-ben, abban a kötetben, melyben a doktori értekezése, egy előadása és habilitációs dolgozata reprint formában együtt jelent meg. In: Dr. TÖRÖK István: *Barth Károly teológiájának kezdetei et al.*, Debrecen, 1994.

⁴ Nekrológiát lásd: BARCZA József: Dr. Török István emlékezete, in: *Confessio* 20(1996/3), 75–78. Lásd még ehhez: KOVÁCS I. Gábor (szerk.): Török István, in: KOVÁCS I. Gábor (szerk.): *Hit – tudomány – közélet*, Budapest, Eötvös Kiadó, 2014, 136–141.

⁵ A magyarországi (és némi kitekintéssel az erdélyi és felvidéki) református teológia irányairól és vitáiról maga Török István ad enciklopédikus összefoglalót *A mai magyarországi református teológia helyzetképe* c. írásában, in: *Theológiai Szemle* 18(1944/1), 28–37. Ennek bevezető jegyzetében jelzi, hogy cikke külföldi egyházi körök tájékoztatására készült, német fordítását maga végezte. Nem tudtam felkutatni, hogy megjelent-e német nyelven.

⁶ Jellemző adalék, hogy a pártállam idején megjelent reprezentatív igényű egyház- és teológiatörténeti művek mellőzik munkásságát. Vö. BARTHA Tibor – MAKKAI László: *Studia et Acta Ecclesiastica V., Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből, 1867–1978*, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1983.

Főbb művei: *Barth Károly teológiájának kezdetei* (Pápa, 1931, doktori értekezés), *Egyház és politika* (Pápa, 1935, tanulmány), *A Ószövetség értékelése Kálvin Intitutiójában*,⁷ *A lelkezés, mint etikus* (Igazság és Élet, 1937, 9–15.), *A házasság keresztyén jellege* (Pápa, 1940, habilitációs értekezés), *Dogmatika* (Amsterdam, 1985, előszava szerint 1971-ben zárta le), *Etika* (Amsterdam, 1988), *Határkérdések szolgálatunkban* (Budapest, 1990). Ez utóbbi kötet a nyugdíjazása után egykori tanítványai körében, az ún. „fekete konferenciákon” tartott előadásainak adatolt válogatása (harminchat kisebb-nagyobb előadás, levél, tanulmányvázlat), sajátos egyházi „szamizdatnak” is tekinthető, mert egyrészt, ahogy Török István a bevezetőben jelzi, ezeket az előadásait a „félelem légkörében” tartotta, másrészt ugyanakkor valamennyit megküldte a hivatalos egyházvezetésnek.

A rendszerváltás fordulóján újra számos írással kapcsolódik be az egyházi közéletbe, elsősorban a *Reformátusok Lapjában*, a *Confessióban*, a *Református Tiszántúlbán*.

Kiterjedt levelezését, kéziratban maradt cikkeit, tanulmányait a Sárospataki Könyvtár, illetve kisebb részben a Debreceni Kollégium levéltára őrzi.

Számos méltatása egyöntetűen hangsúlyozza teológiájának kritikai jellegét.⁸ A „kritikai”, „egyházkritikai” és „teológiai-kritikai” megjelölések azonban gondos mérlegelést kívánnak. Török István egész működése alatt a dialektika teológia által meghatározott gondolatot követte, mely szerint a teológia az egyház valamennyi élettevékenységének kritikai (megkülönböztető) vizsgálatát jelenti, az egyházat létesítő és fenntartó funkciók, mindenekelőtt az egyház elsőrendű szolgálata, az igehirdetés (prédikáció) tekintetében. Ilyen értelemben a teológiának és a teológiai kritikának sajátos egyházkormányzati funkciója is van.⁹ Az 1956-os forradalom idején és később tett megnyilatkozásaiban ez az egyház- és teológiai-kritikai funkció

⁷ TÖRÖK István: *Az Ószövetség értékelése Kálvin Intitutiójában*, in: *Kálvin és a kálvinizmus. Tanulmányok*, Debrecen, Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-vállalata, 1936, 121–138.

⁸ Egyféle rehabilitációnak tekinthető, hogy a Barmeni Nyilatkozat 75. évfordulóján kiadott ünnepi zsinati határozat (2009) Török István kéziratban maradt fordításában közli a Nyilatkozat szövegét. Török István 1954-ben, a 20 éves évfordulóra készítette el a fordítást, de az akkor nem jelenhetett meg. https://www.reformatus.hu/documents/348/2009.11.19_A_75_éves_bermeni_nyilatkozatról.pdf (Letöltés: 2023. november 28.)

Korábban Barmenről: TÖRÖK István: *Protestáns Hitvallás*, in: *Protestáns Szemle* 47(1938/3), 353–359.

⁹ A „kritika” fogalmának sokféle használatát részletesen kifejti dogmatikája számos fejezetében is. Vö. TÖRÖK István: *Dogmatika*, Amsterdam, Free University Press, 1985. Életműve tekintetében feldolgozta: HOTORÁN: i. m.

sajátos összeütközésbe került a korabeli egyházvezetés megnyilatkozásaival, döntéseivel és teológiai ambícióival is. Mindez elhallgattatásához vezetett.¹⁰

Szaktudósként, tanárként és publicistaként egyaránt fontos megkülönböztető igényt érvényesít, amikor *korszakokról*, az egyház történetének sajátos korszakairól vagy éppen teológiai korszakokról beszél. Dogmatikáját ebből a szempontból külön elemzés tárgyává lehet tenni, elsősorban annak egyháztörténeti kitekintését és eszkatológiai részét.¹¹ Ennek az óvatosan mérlegelő megkülönböztető igyekezetnek különös jelentősége van a „szolgáló egyház” teológiáját érintő, összetett kritikájára nézve, e teológia képviselői, úgymond, az „új világkorszakot” (kommunizmus, szocializmus) folyton egy új teológiai korszak nyitányaként (is) ünnepelték. Török István ezt mondja Dogmatikájában:

Az egyháztörténet sajátos kérdése: hogyan értette meg az egyház az egymást váltó korszakokban Isten kijelentését, és milyen választ adott rá? Ez a válasz más volt a reformációban, a felvilágosodás korában, és ismét más napjainkban, a kijelentés megértésének mértéke és a változó körülmények szerint. Hol engedelmeskedett az egyház, hol ellenkezett, hol szolgálni próbált, hol meg uralkodni. Az egyes korszakokban tehát nem megismétlődik az egyház élete valami örökös körforgásban, hanem a végkifejlet felé közeledik. Haladásában új meg új vonásokat mutat fel, mégpedig nemcsak a tévedésekben, bukásokban és vétkekben, hanem az erényekben, áldásokban és fénylő alkotásokban is. Éppen a kritikával végzett történeti kutatásban egyre újabb oldaláról válik láthatóvá Krisztus életének jövőt formáló hatása.¹²

1958. május 29-i keltezésű előadásában (*Kereszténységünk a szocializmus történelmi korszakában*), mely nyomtatásban halála után jelent meg,¹³ számos fenntartást fogalmaz meg a „korszak” kifejezéssel kapcsolatban is. Dolgoza-

¹⁰ Az 1950-es és 60-as évek egyház és pártállam közötti viszonyai és egyházi élete kapcsán lásd kötetünkben Kiss Réka, Rigó Róbert, KÖBEL Szilvia, SZETEV Szabolcs, CSÜRÖS András és LÁNYI Gábor tanulmányait.

¹¹ TÖRÖK: *Dogmatika*, I.2. A teológia protestáns jellege, illetve XII. Az eszkatológia.

¹² Uo., 237.

¹³ TÖRÖK István: *Kereszténységünk a szocializmus történelmi korszakában*, in: *Egyháztörténeti Szemle* 1(2000/2), 88–97.

ta címét nem maga választotta, a témával szinte kényszerűségből, egyfajta számonkérésre foglalkozik; 1956-os megnyilatkozásai miatt kell nyilatkozni. 1956 decemberében *Felszámolás és újrakezdés* címmel lelkesértekezleti előadást tartott, melyben a Magyarországi Református Egyház Országos Intézőbizottságának működését ismertette.¹⁴ Az előadás első részében az Intézőbizottság kezdeményezésének szükségességét, illetve legitimitását bizonyítja, második részében Ravasz Lászlónak a forradalom idején tett rádiós nyilatkozatát elemzi.

1958 elején a sztálinista egyházpolitika restaurációjának nyitányán az akkori egyházkormányzattól tematizált (valójában „faggató”) feladatot kapott: hogyan látja a szocializmus „történelmi korszakát”, továbbá a sovinizmus és hazafiság, kozmopolitizmus és internacionalizmus, illetve a *corpus christianum* és *corpus Christi* kérdését. Ezek a témák már 1956 előtt, de különösen a forradalom leverése után bekövetkező egyházi visszarendeződés idején, egészen az 1989–90-es rendszerváltásig állandó témái voltak az egyházkormányzati ünnepi megnyilatkozásainak, a hivatalos teológiai tételezéseknek, mintaprédikációknak, deklarációknak.¹⁵ Török István a kérdésekre reflektálva tisztázza korábbi mondandóját. 1956-os megnyilatkozásából nem von vissza semmit, és éppenséggel a korszakolási készletekkel kapcsolatos óvásai miatt. 1956 végén az egyházkormányzat teológiai túlkapásait, önhittségét tette szóvá, és teszi ebben az írásában is.¹⁶ Korszakok megnevezése helyett pedig józan megfontolást javasol az egyházkormányzatnak. Az ugyanis fogós kérdés, hogy korszakokról szólván, mit mivel vetünk össze, például a szocializmust a kapitalizmussal vagy a technikai civilizációt az atomkorszakkal vagy a liberális demokráciákat a diktatúrákkal, valamiféle békekorszakot a világháborúk idejével. Helytálló-e, kérdezi, a „szocializmus történelmi korszakának” kizárólagos használata.

¹⁴ TÖRÖK István: *Felszámolás és újrakezdés*, közli: BARCZA József, in: *Confessio* 20(1996/2), 78–83. A megújulási mozgalom működéséhez lásd: KISS Réka (szerk.): *Kelt mint fent. Íratok a Református Megújulási Mozgalom történetéből. (1956–1957)*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, 2007.

¹⁵ VÖ. BOGÁRDI SZABÓ István: *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között*, doktori értekezés, Debrecen, Societas et Ecclesia 3., 1995; HORVÁTH, Erzsébet: *History of the Hungarian Reformed Church through the Communist Era (1945–1989)*. <https://zsinatilevtar.hu/node/18> (Letöltés: 2023. november 30.); FÜSTI-MOLNÁR, Szilveszter: *Ecclesia sine macula et ruga: Donatist Factors among the Ecclesiological Challenges for the Reformed Church of Hungary especially after 1989/90*, Sárospatak, SRTA, 2008; VAJTA, Vilmos: *Die „diakonische Theologie” im Gessellschaftssystem Ungarns*, Frankfurt am Main, Vrlg. Otto Lembeck, 1987.

¹⁶ Török István 1956-os megnyilatkozásait ismerteti HOTORÁN: i. m., 186–195.

Kierkegaard szerint az egyház mindig úgy rontja el a dolgát, ha abszolút módon viszonyul ahhoz, ami relatív, mert akkor szükségképpen relatív módon fog viszonyulni ahhoz, ami abszolút. Megnyeri a világot, de elárulja Istent. Hitünk és szolgálatunk szempontjából éppen ezért nem tudom eléggé kérlelni atyámfiat a józanságra. Az apostollal szólva „Legyetek mértékletesek és józanok!” (1Péter 4,7). Mértéktartásunkon és józanságunkon fordul meg szolgálatunk belső és külső hitele, egész egyházpolitikánk realitása. Az évek folyamán erről már sok mindent elmondtam, de úgy látszik, mégis keveset. Hadd toldjam meg az eddig felhozott példákat egy újabbal. Néhány lelkipásztor társunk kemény megfegyelmezésével kapcsolatban olvasom ezt az indoklást: „Az Isten Igéjével szemben tanúsított engedetlensége miatt történt”. – Kérem, ne mondjunk ilyet, mert a reális helyzet az, hogy néhány lelkipásztor társunk népi demokráciánk rendjével vagy egyházkormányzati rendelkezéseinkkel került szembe, s ezért következett be a fegyelmezés. Azt senki sem kívánja tőlünk, hogy népi demokráciánk rendjét az Isten Igéjével azonosítsuk. Ha viszont egyházkormányzati döntéseinket akarnók az Isten Igéjével azonosítani, meg kell gondolnunk, hogy még egy olyan széles körű és alapos bibliai indoklást nyert egyházi döntés sem azonosítható Isten Igéjével, mint amilyen a reformáció. A józanság követelménye minden vonatkozásban azt jelenti: Az, ami isteni, isteni, és hadd maradjon továbbra is isteni, és ami emberi, az emberi. A kijelentés kijelentés, az egyházpolitika pedig egyházpolitika. Ha józanságunkat veszítve, az istenit és az emberit összezavarjuk, akkor már nem a reformátorok, hanem a rajongók táborában leledzünk, tehát elvétettük szolgálatunkat. Tudom, hogy az ellenkező kísértés is fennforog, hogy az istenit és az emberit széjjelszakítsuk, vagy egymással szemben kijátsszuk. Remélem, a továbbiakból kitűnik, ez éppoly távol áll tőlem, mint a kettő összekeverése.¹⁷

Ám ahhoz, hogy Török István megnyilatkozásaiban ne pusztán az adott kor egyházpolitikai bírálóját lássuk, hanem az elmélyült gondolkodót, kritikai munkáját a tájékozódás és „útkeresés” módszertani elemének kell tekintenünk.

Ehhez számos körülményt figyelembe kell vennünk. Mindenekelőtt azt, hogy Török István igen tartózkodó nagy szavak tekintetében. Módszerét

---

¹⁷ TÖRÖK: Kereszténységünk, 88.

számos publikációjában figyelhetjük meg. Vagyis nem csupán afféle írói, előadói attitűdről vagy késztetésről van szó, miszerint ha nem publikálható a mű, bátrabban lehet szólni, hanem alaposság és módszeresség mutatkozik akkor is, amikor nincs akadálya a közzétételnek. 1943-ban jelent meg egy hosszú előadása, melyet egy tisztántúli lelkésztovábbképző tanfolyamon mondott el *Korunk teológiai kérdései* címmel.¹⁸ Ebben elsősorban a lelkipásztorok tájékozódását és a teológiai mérlegelését akarja segíteni.¹⁹ Előbb a teológia tárgyának enciklopédikus elrendezése szerint (biblikus kutatás, egyháztörténeti kitekintések, rendszeres teológiai tárgyak, valláspedagógia) az 1930–40-es évek fő irányzatairól számol be (elsősorban német nyelvterületről), jelezve, hogy a korábbi évtizedekhez képest a teológiai kutatásban és egyházi közbeszédben fordulat állt be, amely azonban egyrészt nem menekülés a tudományosság elől, másrészt nem is új teológiai témák bevezetése, hanem inkább a teológiai kutatás átrendeződése, amely újszerű (speciális) összefüggésekbe állítja a korábban fontosnak, illetve mellőzhetőnek vélt stúdiumokat.

Ezek után, úgymond, aktualitásokra tér ki. Témaválasztása azonban nem ötletszerű. Olyan vitás kérdéseket hoz fel, melyek a következő évtizedekben jelentős szerepet játszottak a teológiai gondolkodásban és egyházi életben. Bemutatja és alapos kritika tárgyává teszi Rudolf Bultmann mitológiátlanítási programját, rámutatva, hogy abban visszatérést lát a 19. századi teológiai liberalizmushoz.²⁰ Kitér Karl Barth kritikusra nézeteire a gyermekkeresztségről.²¹ Ismerteti és kommentálja a protestantizmus és katolicizmus viszonyát a változó Luther-recepció tükrében, melyhez egyházpolitikai kitekintést is kapcsol. Joseph Lortz (1887–1975) münsteri római katolikus egyháztörténész akkoriban nálunk is közismert és vitatott tézisét taglalja, mely szerint ha lett volna a 16. század kezdetén reformzsinat, Luther a katolikus egyház

¹⁸ TÖRÖK István: *Korunk teológiai kérdései*, in: *Theológiai Szemle* 19(1943/3), 151–162.

¹⁹ Már doktori értekezésében hangot ad annak, hogy a „pap-theológusok és teológus-papok” útkeresését tekinti a teológia elemi feladatának. TÖRÖK: *Barth Károly teológiájának kezdetei*, 3.

²⁰ A Bultmannhoz kapcsolódó filozófiai és teológiai recepció magyar vonatkozásait bemutatja: IGNÁCZ Lilla: *Hermeneutika és teológia Rudolf Bultmann gondolkodásában*, doktori disszertáció, Budapest, ELTE BTK, 2007. https://doktori.btk.elte.hu/phil/ignacz/ignacz_dissz_hun.pdf (Letöltés: 2023. november 30.)

²¹ Török itt Barthnak az 1930-as évek végén tett felvetéseire utal. Barth később, a *Kirchliche Dogmatik IV/4.* (1967) kötetében fejtette ki tételesen ellenvetéseit a gyermekkeresztséggel kapcsolatban. Részben Karl Bartha hivatkozva az 1990-es évek derekán a magyar református egyházban is vita folyt a gyermekkeresztségről. Irodalmi ismertetővel összefoglalja ifj. FERENC Károly: *A keresztséggel kapcsolatos tanulmányok kritikai összefoglalása*, in: *Theológiai Szemle* 38(1995/6), 363–370.

reformátora lehetett volna.²² Ezért Luther igyekezetét partikuláris igazságnak kell tekinteni, és ekként a protestáns reformáció részlegességében tisztá eszméit vissza lehet fogadni a katolicizmus teljességébe.²³ Török a magyarországi tapasztalatok fényében átlátszóan nyilvánítja ezt a javaslatot, ám nem buzdít sem további reverzális-harcra,²⁴ sem a felekezeti hovatarozás számarányát érvényre juttató közéleti küzdelmekre, hanem teológiai megfontolásokra ösztönöz. A reformációnak ugyanis, mondja, nem a külső motívumait, hanem a belső indokait kell vizsgálni. Máskülönben, miközben az uniós-propaganda tisztára mossa Luthert, aközben az addig Luthernek tulajdonított vétkekkel a mai protestantizmust feketíti be. Az engedékeny javaslat azt a látszatot keltheti, hogy a protestantizmus különállása idejétmúlt ragaszkodás egy történeti tévedéshez. Így summáz:

Annyi bizonyos, ha [...] komoly teológiai munka helyett szépen fogalmazott felekezeti békenyilatkozatokkal válaszolunk Rómának, ez a magatartásunk, ha egyébként mégoly nemesszándékú és őszinte is, annak a jele, hogy a számunkra gondosan elkészített horgot gondolkozás nélkül bekaptuk. Bekaptuk, de ezáltal az áhított hitbéli egy séghez egy hajszállal sem értünk közelebb.²⁵

Egy másik megjegyzése még jobban érzékelteti a megkülönböztetés (teológiai kritika) módszertani jellegét. Előadása végén kitér a második világháborúra

²² Lortz náluk is sokat vitatott tétele Toynebe történet-filozófiai megjegyzései mellett bizonyára ihletően hathatott Bibó István híres *Uchronia, ha a Zsinati mozgalom a 15. században győzött volna...* (1968) c. írásához.

²³ Érdeemes megjegyezni, már a 19. században megjelent a reformáció ilyen értelmű bemutatása, leginkább a spanyol római katolikus Jaime Balmes (1810–1848) apologetikus munkájában, mely magyar fordításban is megjelent: BALMES Jakab: A protestantizmus és katolicizmus vonatkozással az európai polgárisodásra I–II., in: *Magyar Egyháztudományi Iskola 28–29. évf.*, Pest, 1865–66. Balmes apologetikus érvelése az 1950-es években újra a figyelem középpontjába került. Legújabbban ugyanígy: BRAD, Gregory: *The Unintended Reformation*, Cambridge, Harvard University Press, 2015.

²⁴ A gyermek vallási neveltetésére vonatkozó kötelezvény kérdése hosszú évszázadokig a vallási küzdelmek egyik lényeges területe volt. Bár polgárjogi értelemben 1868-ban hatályát veszítette, a reverzális megtagadása a 20. században továbbra is a felekezethűség egyik jele volt, a reverzális kikényszerítése pedig állandó protestáns panasz tárgya. Török István a házasságról szóló habilitációs munkájában több helyen kitér a kérdésre (in: Török István: *A házasság keresztényen jellege*, habilitációs értekezés, Pápa, 1940, 29–31.69–74); külön vita tárgyává teszi azt a tervezetet, hogy a reverzalist adó egyháztagokat tiltsák el az úrvacsorázástól (Török István: *Csak kárhozatot ennék és innék a reverzalist adó egyháztag az úrszertől*, in: *Dunántúli Protestáns Lap* 48(1937/49), 235–236.

²⁵ TÖRÖK: Korunk, 160.

is, és Magyarország érintettségéhez kapcsolódva intést fogalmaz meg. Jelzi, hogy háború kérdésében nem „politikai prókátorságra”, hanem theologiai bizonyágtételre van szükség, és ebben, jegyzi meg, az általa nagyra becsült Karl Barth sem találta el mindig a „legmegfelelőbb szót”.²⁶ Mindazáltal, kérdezi, vajon teológiai reflexió és kritika eredménye volna az a tény, hogy a világháború kitörésekor sokat hangoztatott „kereszteshadjárat” vagy keresztesháború kifejezés kezd kimenni a szóhasználatból,²⁷ vagy csupán arról volna szó, hogy az egyházi szóhasználatra hatással volt a politikai közbeszéd, és „meglehetősen szónoki hajlamú miniszterelnökünk²⁸ sem kereszties hadjáratról beszélt a döntő pillanatban, hanem azt mondta: részt vállalunk a háborúból, mert a béketárgyaláskor ott akarunk ülni a tárgyalóasztalnál”. S folytatja:

„Ha a politikai vezetők ekkora józanságot tanúsítottak legalábbis a szóhasználatban, miért kellett az egyházi vezetőknek furcsán rájuk lícitálni: kisebb méretű józansággal minden áron valami nagyobbat mondani? Miért kellett a »világ fiainál« felelőtlenebbnek lenni?” Holott, toldja meg, az egyházi vezetők theologiai megfontolással is élhettek volna. „A kereszteshadjáratnak ugyanis – ha ajkunkra merjük venni ezt az igényes szót – *lelki előfeltételei* vannak. Ha a lelki előfeltételek gondos számbavétele nélkül hirdetünk kereszteshadjáratot, nem a »profánt« fogjuk »megszentelni«, hanem a szentet profanizálni. A kereszteshadjárat

²⁶ Török nemcsak arra utal, hogy Karl Barth a második világháború alatt folyamatosan nyilatkozott Németország ellen, hanem arra is, hogy 1938-ban, Csehszlovákia német megszállásakor közzétett, Joseph L. Hromádkának írt levelére is (1938), melyben a németek ellen harcoló cseh katonák harcát Jézus Krisztus egyházáért is folytatott küzdelemnek minősítette. Barth levele Magyarországon is nagy vihart keltett. Levelét ismertette: NAGY Barna: Barth Károly politikai teológiája, in: *Sárospataki Református Lapok* 33(1938/48), 238.

²⁷ Érdemes megjegyezni, hogy XI. PIUSZ pápa antikommunista enciklikája, a *Divini Redemptoris* (1937. március 19.), legalábbis angol és francia változatában kétféle értelemben használja a „kereszteshadjárat” kifejezést (*crusade, croisade*): a kommunizmus kereszteshadjáratát az emberiség ellen (9. §), illetve az ima és bűnbánat kereszteshadjáratát a kommunizmus ellen (58. §). Az enciklika öt nappal a náciellenes enciklika, a *Mit brennender Sorge* után jelent meg. A „kereszteshadjárat” kifejezés egészen más dimenzióba került a hidegháború idején. A kommunizmus idején a társutas egyházpolitika egyik szitokszava lett. Például Az Út vezércikke: *Helsinki után, Genf előtt* (1955. július 10–16.), illetve HROMÁDKA, Josef: Az egyház a hidegháború korában, A Prágai Keresztény Békekonferencia II. ülésén elhangzott előadás, in: *Theologiai Szemle* 2(1959/5–6), 181–182.

²⁸ Utalás Bárdossy László (1890–1946) miniszterelnök (1941–1942) nyilatkozataira, aki Magyarország hadba lépését (1941. április 11.) azzal indokolta, hogy így valósítható meg a bécsi döntések (1938, 1940) revíziója.

tehát nem politikai, hanem theologiai kérdés, s ezt a theologiai kérdést ne próbáljuk elútni a túl könnyű felelettel, hogy a bolsevisták lemészárolják a papokat, *tehát* az ellenük indított hadjárat eo ipso kereszteshadjárat. Ezzel a theologiai gyügeséggel sem egyházi, sem nemzeti célt nem szolgálunk, hanem csak eleven szentet gyűjtünk saját fejünkre. Az, aki őrállónak hivatott, csakugyan vigyázzon a vártán, s az őrálló vigyázásába tartozik a theologiai kritika éber és állandó gyakorlása is, még a szószéken kívüli szóhasználatunkkal kapcsolatban is.”²⁹

Előadásának summázatában az összes témára visszautalva ezt állapítja meg: „ha ezek az éppen csak példaképpen kiragadott kérdések már az első világháború idején törtek volna ránk, alighanem nagyobb fejtelenséget okoztak volna sorainkban, mint ma. A két világháború közt elkezdődött theologiai fordulatnak épp az a jelentősége, hogy az egyház Fejére és Urára fordította tétova tekintetünket. Feleletadásainkban s a fordulat utáni egész rendezkedésben is annyi lesz az időálló, amennyi a reá való tekintettel történik.”³⁰

Török István 1945 utáni, de különösen az 1956-os forradalom és egyházi megújulási mozgalom kapcsán tett megnyilatkozásaiban (melyek csak 1989 után kerülhettek nyilvánosságra) mindvégig érvényre juttatta ezt a végső kritériumot, vagyis a krisztológiai szemléletet. Az már más kérdés, hogy ezt érvényesítve került szembe az egyházvezetéssel, és kellett ekként az egyház ellen küzdenie az egyházért. A „nagyobb fejtelenség” ugyanis nem az első világháború idején tört az egyházra, hanem a második világháborút követően, a kommunista hatalomátvétel és 1956 forradalmának leverése után. Az időtálló teológiai fordulatokhoz szabadság kell; még pontosabban: amikor az egyház igénybe veszi evangéliumi szabadságát, akár harc vagy lemondás árán is, akkor nyit utat a maradandó felé.

---

²⁹ TÖRÖK: Korunk, 161.

³⁰ TÖRÖK: Korunk, 161.